

АНОТАЦІЯ

Щепаченко В. І. Соціально економічний розвиток населення пізньоримського часу – початку доби Великого переселення народів на території України: за матеріалами скляного посуду черняхівської культури. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія (Галузь знань 03 – Гуманітарні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України. Харків, 2024.

Дисертація являє собою комплексне узагальнююче дослідження, метою якого є висвітлення питань походження, циркуляції та функціонування у місцевому варварському середовищі скляних посудин із черняхівських пам'яток на території України. Його джерельну базу складають 975 скляних артефактів різного стану збереження та інформативності, що походять із поховань і культового шару черняхівських могильників, об'єктів і культурних нашарувань черняхівських поселень, а також окремих місцезнаходжень. Для порівняльного аналізу у вивченні хронології та походження основних типів місцевих скляних посудин залучені синхронні матеріали досліджень у Барбарікумі та римських провінціях.

Накопичення нових знахідок скляного посуду, а за останні 30 років їх кількість зростає втричі, обумовлює необхідність перегляду існуючих уявлень про типологію та хронологію черняхівських посудин. Деякі з них досі не були залучені до наукового обігу, а відповідно, і не аналізувалися дослідниками. З огляду на появу нових матеріалів, поглибленого вивчення потребують окремі типи місцевого скляного посуду. Систематизація матеріалу демонструє, що у черняхівському середовищі існували, щонайменше, 32 типи скляних посудин (не враховуючи унікальних форм), які за спільними морфологічними і технологічними особливостями можливо об'єднати у одинадцять груп: циліндричні кубки з оплавленим краєм вінець і трубчастою кільцевою ніжкою, напівсферичні чаші із відбитим від складувної трубки краєм вінець, чаші з

оплавленим краєм вінець, циліндричні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець та холодним декоруванням, товстостінні кубки із шліфованим краєм вінець та холодним декоруванням, конічні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець, яйцеподібні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець, прикрашені накладними краплями кольорового скла, конічні кубки з оплавленим краєм вінець на суцільній ніжці, оздоблені гарячим способом, конічні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець на суцільній ніжці, оздоблені гарячим способом, товстостінні посудини, прикрашені накладним шаром кольорового скла, а також інші форми посуду. Деякі з них поширені виключно в області розселення черняхівських племен, інші зустрічаються у Барбарікумі й за її межами, а також у римських провінціях.

Аналіз історії вивчення черняхівських скляних посудин демонструє, що найбільш актуальними наразі залишаються питання, пов'язані з походженням таких виробів. Концептуальна переоцінка соціальної ролі технологій у вивченні походження скляного посуду римського періоду, разом із детальним аналізом технологічних аспектів виготовлення й оздоблення черняхівських посудин надає можливість виокремлювати, щонайменше, три технологічних традиції у їх виробництві. Тоді як, картографування артефактів різних традицій дозволяє орієнтовно визначити географічну локалізацію основних виробників черняхівських скляних посудин.

Так, перша – об'єднує напівсферичні чаші із відбитим від складувної трубки краєм вінець, конічні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець, оздоблені вузькими горизонтальними рівними незаглибленими шліфованими смугами, накладними краплями кольорового скла або без декору та яйцеподібні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець, виготовлені на території Римської імперії. До неї, ймовірно, належать і конічні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець, прикрашені горизонтальними рівними заглибленими шліфованими смугами, хоча деякі дослідники припускають можливість їх виробництва за межами Лімесу.

Переважна кількість артефактів римського походження очевидно надходили до місцевого варварського середовища через посередництво нижньодунайських провінцій або античних центрів Північного Причорномор'я.

Друга технологічна традиція включає циліндричні кубки з оплавленим краєм вінець і трубчастою кільцевою ніжкою, чаші з оплавленим краєм вінець, конічні кубки з оплавленим краєм вінець і суцільною ніжкою та, можливо, конічні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець, оздоблені накладними нитками кольорового скла. Її походження, ймовірно, можна пов'язувати із майстернею у Комарові. Хоча можливість існування інших осередків виготовлення цих типів посуду наразі теж не можна виключати.

Третя технологічна традиція охоплює циліндричні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець, товстостінні кубки із шліфованим краєм вінець, товстостінні посудини, оздоблені накладним шаром кольорового скла і, можливо, конічні кубки із відбитим від складувної трубки краєм вінець та суцільною ніжкою. Локалізація центрів виготовлення цієї продукції все ще залишається предметом припущень. Втім, зважаючи на відсутність паралелей таким виробам серед синхронних форм скляного посуду у римських провінціях та їх концентрацію за межами Лімесу, можна припустити можливість розміщення подібних виробничих осередків у Барбарікумі.

Важливим практичним результатом нашого дослідження можна вважати виокремлення морфологічних ознак скляних посудин, які дозволяють пов'язати їх із певною технологічною традицією, що надає можливість використовувати у вивченні зовнішніх зв'язків місцевого населення артефакти, які не зберегли виразних елементів для типологічної атрибуції та розширити інформаційний потенціал існуючої джерельної бази.

Вивчення хронології розповсюдження черняхівських скляних посудин різних технологічних традицій дозволяє зробити спробу реконструкції контактів місцевого населення із жителями римських провінцій та інших регіонів Барбарікуму. Перші знахідки скляного посуду у черняхівській

культури з'являються вже на етапі її формування у другій-третьій чверті III ст. Серед них виключно вироби другої технологічної традиції (циліндричні кубки із оплавленим краєм вінець і трубчастою кільцевою ніжкою), яка, очевидно, виникає раніше за утворення даної археологічної спільноти.

Предмети римського походження вперше потрапляють до черняхівських племен напередодні або під час Скіфських/Готських війн, можливо, у якості військового трофею або викупів. Їхня кількість стрімко зростає протягом другої-третьої чверті IV ст. – у період стабілізації відносин між Імперією і готами. Швидше за все, у цей час вони з'являються у місцевому варварському середовищі внаслідок економічних та політичних контактів із жителями римських провінцій, що носили переважно мирний характер.

Набувають популярності у другій-третьій чверті IV ст. і численні вироби нових типів другої технологічної традиції, зокрема, скляні чаші із оплавленим краєм вінець. Очевидно, десь між 300-ми і 330-ми рр. у Барбарікумі виникають центри обробки скла, пов'язані із третьою технологічною традицією, що засвідчується розповсюдженням в області розселення черняхівських племен циліндричних кубків із відбитим від складувної трубки краєм вінець типу Eggers 230.

Уже у середині IV ст. у технології виробництва і декорування предметів третьої технологічної традиції відбуваються деякі зміни, зокрема, з'являються товстостінні форми посуду із шліфованим краєм вінець, виготовлені без допомоги видування, а також нові варіанти оздоблення посудин. Технологічні новації, ймовірно, сприяли подальшому зростанню типологічної різноманітності таких виробів.

Як наслідок, на фінальному етапі існування черняхівської культури поширюються кубки типів Straume VII-IX та двошарові посудини. Можна також припустити, що однією з передумов зростання їхньої популярності серед місцевого населення та розширення асортименту виробів третьої технологічної традиції могли бути обмеження римсько-варварських економічних контактів, запроваджені імператором Валентом після збройного

протистояння із дунайськими готами у 367-369 рр. На період між останньою третиною IV – першою третиною V ст. припадає нова хвиля розповсюдження римських товарів. Однією з передумов їх надходження, напевно, стала втрата римлянами контролю над нижньодунайським Лімесом після перемоги готів у битві під Адріаноподем. Вироби другої технологічної традиції на фінальному етапі існування черняхівської культури представлені конічними кубками із оплавленим краєм вінець та суцільної ніжкою, а також можливо конічними кубками із відбитим від складувної трубки краєм вінець, оздобленими накладними нитками кольорового скла. Після 430-х рр. скляний посуд очевидно припиняє надходити до місцевого населення, що можливо порівняно впевнено стверджувати принаймні для черняхівської культури на території України.

Зростання джерельної бази наразі надає можливість не лише верифікувати та деталізувати існуючі уявлення про типологію і хронологію основних типів посуду, але й звернутися до вивчення їхньої соціальної ролі у черняхівському суспільстві. Однією із основних функцій скляних посудин у місцевому варварському середовищі можна вважати використання за призначенням. Абсолютну більшість таких виробів становлять предмети для вживання напоїв, зокрема, чаші та кубки. Останні є невід'ємним елементом місцевого питного сервізу, до складу якого крім скляних предметів, зазвичай, включають керамічні посудини для розливу та змішування рідини. Втім спостерігаються у черняхівському середовищі й інші способи застосування скляних виробів, наприклад, у якості світильників чи для оздоблення керамічного посуду. Деякі представники черняхівського населення, очевидно, були знайомі й із технологією обробки скляної маси та брали участь у виготовленні скляних посудин та прикрас. Співіснування таких різних варіантів сприйняття скляних посудин серед носіїв єдиної археологічної спільноти надає можливість стверджувати про непростий характер соціальних відносин у місцевому варварському середовищі та свідчить про складну ієрархічну структуру черняхівського суспільства, де різні прошарки населення

очевидно мали неоднаковий доступ до цінних імпортованих товарів, у тому числі і скляного посуду.

Останній, імовірно, міг виконувати роль одного із важелів регуляції соціальних відносин у місцевому варварському середовищі. Так, з огляду на паралельне існування серед черняхівського населення різних варіантів поведінки із скляними предметами, можна припустити існування системи перерозподілу імпортованих престижних товарів (у тому числі і скляного посуду) між різними соціальними групами черняхівського суспільства, основні механізми якої очевидно контролювалися представниками місцевої верхівки. Монополізація контролю над зовнішніми контактами племен, зокрема, міжрегіональною торгівлею та обміном, у даному випадку, могла бути одним із шляхів здобуття політичного впливу локальними варварськими елітами, а обмеження доступу до скляних посудин – одним із варіантів соціального стримування.

Результати нашого дослідження становлять інтерес для спеціалістів, що зосереджують свою увагу на вивченні хронології черняхівського матеріального комплексу та економічних і політичних зв'язків місцевого населення із жителями різних регіонів Барбарікуму та римських провінцій. Деякі з наших висновків можуть бути цікавими й у дослідженні соціальної стратифікації черняхівського суспільства та вивченні внутрішньоплеменних відносин у варварських суспільствах римського періоду, а система класифікації матеріалу запроваджена у даній роботі може стати у нагоді для типологічної атрибуції черняхівських скляних артефактів у майбутньому.

Ключові слова: скляний посуд, черняхівська культура, римський імпортований, поховальний обряд, римський період, пізньоримський час, доба Великого переселення народів, Україна, Східна Європа, археологічні дослідження, розкопки.

ABSTRACT

Shchepachenko V. I. Socio-Economic Development of the Population of the Late Roman – Early Migration Period on the Territory of Ukraine: Based on the Finds of Glassware from the Cherniakhiv Culture. Qualifying scientific work: a manuscript.

The dissertation for the Doctor of Philosophy's degree, the 032 speciality – "History and Archeology". – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2024.

The dissertation is a comprehensive synthetic study focused on the origin, distribution, and use of glassware from Cherniakhiv sites within modern Ukraine in the local barbarian society. The research database includes 975 glass artefacts with varying states of preservation and information content, which come from burials and layers of Cherniakhiv burial sites, objects and layers of Cherniakhiv settlements, and individual locations. Synchronous glass finds from Barbaricum and Roman provinces are used for comparative analysis in the investigation of the chronology and origin of the main types of Cherniakhiv glassware.

The accumulation of new glassware finds, which has tripled over the past 30 years, necessitates a revision of the existing ideas about the typology and chronology of Cherniakhiv glass vessels. Some of them have not yet been brought into scientific circulation and thus have not been studied by scholars. Given the emergence of new materials, certain types of local glassware require in-depth study. The systematization of the material shows that there were at least 32 types of glass vessels in the Cherniakhiv environment (excluding unique forms), which can be consolidated into eleven groups based on shared morphological and technological features: cylindrical beakers with a fire-rounded rim and a tubular base ring, hemispherical bowls with a cracked-off rim, cups with a fire-rounded rim, cylindrical beakers with a cracked-off rim and cold decoration, thick-walled beakers with a rim finished by grinding and cold decoration, conical beakers with a cracked-off rim, ovoid beakers with a cracked-off rim and decorated with applied drops of

coloured glass, conical beakers on a solid stem with a fire-rounded rim and hot decoration, conical beakers on a solid stem with a cracked-off rim and hot decoration, thick-walled vessels with an overlaid layer of coloured glass, and other glassware forms. Some of them occur exclusively in the area inhabited by the Cherniakhiv tribes, while others are known outside this area in Barbaricum or in the Roman provinces.

The analysis of the research state of studies on Cherniakhiv glassware shows that the most relevant issues are still related to the origin of such products. A conceptual reassessment of the social role of technology in the provenance of glass items dating to the Roman period, in conjunction with a detailed analysis of the technological aspects of the manufacture and decoration of Cherniakhiv glassware, make it possible to distinguish at least three technological traditions in their production. Meanwhile, the observations on the distribution of artefacts belonging to different traditions in space enable us to tentatively determine the geographical location of the main centres producing Cherniakhiv glass vessels.

Thus, the first tradition comprises hemispherical bowls with a cracked-off rim, conical beakers with a cracked-off rim decorated with narrow horizontal smooth abraded bands, applied drops of coloured glass or without any decoration, and ovoid beakers with a cracked-off rim, made in the Roman Empire. It probably also includes conical beakers with a cracked-off rim decorated with horizontal smooth wheel-cut bands, although some researchers believe they may have been produced outside Limes. The bulk of Roman artefacts probably reached the Cherniakhiv area through the mediation of the Lower Danube provinces or the ancient centres of the Northern Black Sea.

The second technological tradition includes cylindrical beakers with a fire-rounded rim and a tubular base ring, cups with a fire-rounded rim, conical beakers on a solid stem with a fire-rounded rim, and possibly conical beakers with a cracked-off rim decorated with applied threads of coloured glass. Its origin can probably be associated with the glass workshop in Komariv. However, the existence of other centres for the production of these types of glassware cannot be ruled out.

The third technological tradition comprises cylindrical beakers with a cracked-off rim, thick-walled beakers with a rim finished by grinding, thick-walled vessels with an overlay of coloured glass, and possibly conical beakers on a solid stem with a cracked-off rim. The location of the production centres for these items is still a matter of speculation. However, considering the absence of identical artefacts among synchronous forms of Roman glassware and the concentration of these glass vessels outside the Limes, we can assume that their production centres were situated in Barbaricum.

An important practical outcome of our research is an identification of the specific morphological features of glass vessels belonging to a particular technological tradition, which provides an opportunity to use artefacts that have not preserved distinctive elements for typological attribution in the study of foreign contacts of the local population and to expand the information resource of the available database.

The study on the chronology of distribution of Cherniakhiv glass vessels belonging to different technological traditions reveals an attempt to reconstruct the contacts of the local population with the inhabitants of the Roman provinces and various regions of the Barbaricum. The first glass vessels appear in the Cherniakhiv culture already at the stage of its formation in the second or third quarters of the third century. They include solely products of the second technological tradition (namely, cylindrical beakers with a fire-rounded rim and a tubular base ring), which appears to predate the formation of this archaeological community.

Objects of Roman origin first came to the Cherniakhiv tribes on the eve of or during the Scythian/Gothic wars, possibly as a war trophy or ransom. Their number increased rapidly during the second to the third quarter of the fourth century when relations between the Empire and the Goths stabilised. At this time, they probably entered the local barbarian environment as a result of economic and political contacts with the inhabitants of the Roman provinces, which were mostly peaceful.

In the second or third quarter of the fourth century, numerous new types of products of the second technological tradition, such as glass cups with a fire-rounded

rim, also became popular. Apparently, somewhere between the 300s and 330s, glass working centres associated with the third technological tradition emerged in Barbaricum, as evidenced by the distribution of cylindrical beakers with a cracked-off rim (Eggers 230 type) in the area of the Cherniakhiv tribes.

In the middle of the fourth century, there were certain changes in the technique of making and decorating vessels of the third technological tradition, in particular, thick-walled non-blown vessels with a polished rim and new variants of glassware decoration emerged. Technological innovations probably contributed to the further growth of the typological diversity of these items.

As a result, at the final stage of the Cherniakhiv culture, Straume VII-IX types beakers and vessels with an overlay of coloured glass became widespread. It can also be assumed that one of the reasons for the growth of their popularity in the local population and the expansion of the range of products of the third technological tradition could be the restrictions on Roman-barbarian economic contacts imposed by Emperor Valentinian after the armed confrontation with the Danube Goths in 367-369. The period between the last third of the fourth and the first third of the fifth century saw a new spread of Roman goods. One of the reasons for their arrival was probably the loss of control over the Lower Danube Limes by the Romans after the Goths' victory at the Battle of Adrianople. The products of the second technological tradition at the final stage of the Cherniakhiv culture are represented by conical beakers on a solid stem with a fire-rounded rim, and possibly conical beakers with a cracked-off rim decorated with applied threads of coloured glass. After the 430s, glassware apparently ceased to be supplied to the local population, which can be relatively confidently stated at least for the Cherniakhiv culture in Ukraine.

The growth of the database now provides an opportunity both to verify and detail the existing ideas about the typology and chronology of the main types of glassware and to study their social role in Cherniakhiv society. One of the main functions of glass vessels in the local barbarian society was their purposeful use. The vast majority of such products are drinking vessels, namely, bowls and beakers. They were an integral element of the local drinking set, which, in addition to glass

objects, usually included ceramic vessels for pouring and mixing liquids. However, there are other ways of using glassware in Cherniakhiv's environment, for example, as lamps or for decorating ceramic tableware. Some residents of Cherniakhiv society were apparently familiar with the technology of glass processing and were involved in the manufacture of glass vessels and jewellery. The coexistence of such different perceptions of glassware among the inhabitants of a single archaeological community suggests the complex nature of social relations in the local barbarian environment and indicates a complex hierarchical structure of Cherniakhiv society, where its different strata obviously had unequal access to valuable imported goods, including glassware.

The glass vessels could probably serve as one of the instruments of regulation of social relations in the local barbarian society. Given the coexistence of different behaviour patterns with glass objects in the Cherniakhiv communities, we can assume the existence of a redistribution system of imported prestigious goods (including glassware) among different groups of Cherniakhiv society, the main mechanisms of which were obviously supervised by representatives of the local nobility. In this case, monopolising control over external tribal contacts, in particular, interregional trade and exchange, could be one of the ways to gain political influence by local barbarian elites, and restricting access to glass vessels could be one of the options for social containment.

The results of our research are of particular interest to specialists who focus on the chronology of the Cherniakhiv material complex and the economic and political contacts of the local population with the inhabitants of different regions of the Barbaricum and Roman provinces. Some of our observations may also be of interest in the study of the social stratification of Cherniakhiv society and the study of intra-tribal relations in barbarian communities of the Roman period, while the glassware classification system introduced in this research may be useful for the typological attribution of Cherniakhiv glass artefacts in the future.

Key words: glassware, Cherniakhiv culture, Roman import, funerary rites, Roman period, late Roman time, Migration period, Ukraine, Eastern Europe, archaeological research, excavations.